

УДК 316.61

Tamara RO'ZIYEVA,
NavDU Tarix kafedrası o'qituvchisi
E-mail: tamararuzieva07@gmail.com

Dots. F.Fayziyeva taqrizi ostida

MIRZO SIROJIDDIN HAKIMNING BUXORODAGI IJTIMOIIY JARAYONLARDA TUTGAN O'RNI VA ILMIY FAOLIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada muallif tomonidan jadidchilik harakatining yortqin namoyondalaridan biri bo'lgan Mirzo Sirojiddin Hakimning ilmiy faoliyati, shuningdek, taraqqiyotga erishish uchun maorif sohasini rivojlantirish va isloh qilish yo'lidagi say-harakatlari hamda "Tuhafiy ahli Buxoro" asari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: jadidchilik harakati, taraqqiyparvar, "Yosh Buxoroliklar" harakati, "Oyna" jurnali, "Tuhafi ahli Buxoro".

РОЛЬ МИРЗО СИРОДЖИДДИНА ХАКИМА В СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССАХ В БУХАРЕ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация

В данной статье автор представляет информацию о научной деятельности Мирзо Сироджиддина Хакима, одного из ярчайших представителей джадидского движения, а также о его усилиях по развитию и реформированию сферы образования с целью достижения прогресса и его труде «Тухафий ахли Бухара».

Ключевые слова: Джадидское движение, прогрессивное, движение «Ёш бухороликлар», журнал «Ойна», «Тухафи ахл Бухара».

THE ROLE OF MIRZO SIROJIDDIN KHAKIM IN SOCIAL PROCESSES IN BUKHARA AND SCIENTIFIC ACTIVITIES

Annotation

In this article, the author presents information about the scientific activities of Mirzo Sirojiddin Hakim, one of the most prominent representatives of the Jadid movement, as well as his efforts to develop and reform the education sector in order to achieve progress and his work "Tukhafiya Ahl Bukhara".

Key words: Jadid movement, progressive, "Yosh Buxoroliklar" movement, "Oina" magazine, Tuhafi Ahl Bukhara.

Kirish. Mustaqillik yillarida ilm – fan, ta'lim sohasida ilmiy tadqiqot ishlari bilan bir qatorda istiqloq davri mohiyatini aks ettiradigan asarlar yaratildi. Turkiston ozodligi, mustaqilligi uchun kurashgan, begunoh qurbon bo'lgan ajdodlarimiz xotirasini abadiylashtirish muqaddas burchimizdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "Biz ajdodlarimizning yorqin xotirasini asrab – avaylab, qalbimizda, yuragimizda saqlaymiz"[1]. Zero jadidlar haqida gap ketganda ular o'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etgan, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgan shaxslar edilar.

Turkiston tarixining g'oyat tahlilali va murakkab davrida XIX asr oxiri XX asr boshlarida o'zining ma'rifatparvarlik faoliyati va fidokorona xizmatlari bilan jasorat ko'rsatgan jadid namoyondalari hayot yo'li madaniy-ma'rifiy, ilmiy, adabiy faoliyatini o'rganish, tadqiq qilish, tarix fani va tarixchi olimlar oldidagi muhim vazifasidir.

Kishilik jamiyatidagi komil inson tarbiyasi doimo rivojlanishning muhim omillaridan biri bo'lib kelgan. Zero taraqqiyotning tamal toshi ham mamlakatning qudratli millatni buyuk qiladigan ham ta'lim-tarbiyadir.

Shu bois, XX asr boshlarida jadidchilik harakatining yorqin namoyondalari bo'lgan Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo'jayev, Abdurauf Fitrat, Isoqhon Ibrat, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Ismoil Zohiriy, Xoji Muyin, Sadridin Ayniy, Fayzulla Xo'jayev, Mirzo Sirojiddin Hakim kabi ko'plab taraqqiyparvar shaxslar jaholatga qarshi ilm, ma'rifat va talim, tarbiyani rivojlantirish orqali kurashish inson ongi va tafakkurini o'zgartirish mustamlaka bo'lgan Turkistonni mustaqil hamda dunyoning taraqqiy etgan mamlakatlari safida ko'rish yo'lida hatto jonlari fido qilgan. Afsuski, aksariyat ma'rifatparvar va millatparvarlarning hayoti va faoliyati ilmiy merosi, yetarli darajada o'rganilmagan.

Millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari-hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Ziyolilar dastlab chorizmga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg'otish – siyosiy-ma'rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar. Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitda Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o'ziga qulay zamin topdi. Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohaslarining zamonaviy bilimdon mutaxassisleri, madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va o'z vatanlarini mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda kurashdilar[3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jadid adabiyotini yangi mezonlarda o'rganish murakkab va ziddiyatli bir davrda – sho'rolar zamonida boshlangan. G'ulom Karimov, Begali Qosimov, Naim Karimov, Boybo'ta Do'stqorayev, Sherali Turdiyev, prof. Ulug'bek Dolimov singari olimlarimiz jadidchilikni o'rganish bo'yicha salmoqli ishlar qilishgan, shuningdek, ilmiy tadqiqotlaridan ma'lumotlar olishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola tarixiy-taqqoslash, qiyosiy-tahlil, tizimlashtirish, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, bugungi kunda jadidchilik harakati namoyandalari faoliyatini o'rganish, ayniqsa Mirzo Sirojiddin Hakimning o'rni beqiyos ekanligi, o'lka ma'naviy-ma'rifiy soha taraqqiyotiga, milliy madaniyatning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan namoyandalardan biri sifatida ochib berilgan.

Tahlil va natijalar. XX asr boshlarida Turkiston mintaqasida jumladan, Buxoroda jadidchilik harakati avj oldi. Jadidchilik harakatining mashhur namoyondalaridan biri “Yosh Buxoroliklar” harakati a'zosi o'z davrining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Mirzo Sirojiddin Hakim edi.

Mirzo Sirojiddin Hakim 1877 yil 23-oktabrda Ismoil Otaliq mahallasida sarrof va savdogar oilasida dunyoga keldi (Hozirgi Anbar Mehtar mahallasida). Uning otasi Hoji Abdurauf Mirzohurd juda boy va Buxoroda juda taniqli shaxs edi. U yolg'iz o'g'lini ta'lim olishini, faoliyatini davom ettirishini orzu qilardi. Shu bois, 5 yoshidanoq o'g'lini ilm fanga, san'atga yunaldirishga alohida e'tibor bergan. Yosh Sirojiddin Hakim maktab va madrasa ilmlarini o'rgangach ustozlari qo'lida axloq, tarix, adabiyot, arifmetika, geografiya, matematika, fors, turk, arab, rus va fransuz tillarini puxta o'rganadi. Shu bilan u she'riyatga mehr qo'ydi. Uning ilk she'rlari Buxoro adabiy muhiti tomonidan yaxshi kutib olindi. U voyaga yetgach dastlabki faoliyatini, otasini kichik bir do'konida boshlab keyinchalik o'zi mustaqil ravishda paxta savdosi bilan shug'ullangan. U ish yuzasidan Marg'ilon, Andijon, Jizzax, Toshkent, Chimkent va Jambil kabi shaharlarga sayohat qildi. Mirzo Siroj Yevropa tibbiyotini o'rganishga juda qiziqardi. Tez orada u Tehronda sayohat qilib ichki kasalliklar bo'yicha malakali shifokor sertifikatini oldi va Tehrondagi shifoxonalardan birida ishlay boshladi, Amerika tibbiyot muassasasida ham malaka oshirdi.[4]

Mirzo Sirojiddin Hakim zamonasining ma'rifatparvar kishilaridan saboq oladi. S.Ayniy, M.Behbudiy, Sadr Ziyo va Ahmad Donishning “Navodir al Voqoyo” qori Rahmatilloh Vozihning “Savonil al masolik va Farosix al namolik” kitoblarini mutolaa qiladi.

XX asr boshlari tojik adabiyoti tarixida u o'zining “Tuhafi ahli Buxoro” (Buxoroliklarning tuhfas) nomli asari bilan mashhur bo'ldi. Ushbu kitobni o'qigan ko'plab zamonaviy kitobxonlar muallifning 20-asr boshlarida Buxoro amirligidagi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy vaziyatdan yaxshi xabardor bo'lganini tezda angelaydi. Mirzo Siroj o'z asarini yozishda Mirzo Hakimxonning “Munta kab-ut-tavorix”, Ahmad Donishning “Navodir-ua-vaqoye”, Vozehning “Savoneh-ul-Masolik” va foydalangan. Uning ijodi publitsistik nuqtai nazardan juda puxta yozilgan.[4]

Mirzo Sirojiddin 1902-yildan 28 yoshida uzoq safarlarga chiqa boshlaydi, ana shu xotiralarining mahsuli sifatida “Tuhafi ahli Buxoro” (Buxoro ahliga tuhfa) asarini yozib 1910-yilda tugatdi. Asar fors tilida yevropa qog'ozida yozilgan. Biografik mimuar uslubida yozilgan bo'lib, 193 sahifadan iborat. Asarning qo'lyozma va

toshbosma nusxalari bugungi kunda fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qolyozmalar fondida saqlanmoqda.

Mirzo Sirojiddin Hakim 1902 – 1909 yillarda Yevropaning ko'p mamlakatlarida xususan Avstriya, Vengriya, Bolgariya, Serbiya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Germaniya, Rossiya, Polsha va Eron kabi Sharq mamlakatlarida savdo qilgan. Shuningdek, Turkiya, Afg'oniston, Arabiston, Hindiston davlatlariga sayohat qiladi.

Ma'rifatparvar ko'p vaqtini xorijda o'tkazganligi sababli chet tillarini o'rganishga katta ahamiyat bergan. U o'z maqolasida shunday yozadi: “Chet tillarini o'rganish savdo va ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun zarurdir”.[2]

M.S.Hakim “Tuhafiy ahli Buxoro” memuar asaridan tashqari bizgacha o'zbek-tojik tillarda yozilgan 200 dan ortiq qa'sida va ga'zallar, muhammas va ruboiy kiritilgan, 2 ta to'plami ham yetib kelgan.

“Tuhafiy ahli Buxoro” asarida u: “Qarang, Yevropa xalqining ilm-fan, boyligi uni qayoqqa olib keldiyu, bizning jaholat va dangasaligimiz Osiyo xalqini qanday past mavqega olib keldi! Nima sababdan ular butun ilm-fan va san'atni o'z qo'lga oldilar, biz ularning ilmu san'atiga qaram bo'lib qoldik, ular esa butun yer yuzini egallab oldilar, biz ularga tobe bo'ldik...”

“Bolalar ko'yligidan tortib o'liklarning kafanlarigacha hammasi Yevropadan kelishi kerak. Hayotimizdagi barcha asbob-uskunalar chet eldan sotib olinishi kerak. Endi biz kambag'al bo'lmasak, kim bo'lardi? Butun boyligimizni Osiyo xalqidan tortib olganlar, boyimay kim boyib ketardi?... Lekin aralashish yo'lini bilmaymiz. Umrimizni g'iybatchilik va bekorchilikda o'tkazamiz. Buning oqibatida esa biz farzandlarimizga na ta'lim na tarbiya bera olamiz[4], deya xo'rsanib shunday fikrlarni keltirib o'tgan.

Tarbiya va inson kamoloti haqida to'xtalib o'tar ekan Mirzo Sirojiddinbolaga tarbiya berish uchun eng avvalo onalarning tarbiyasi va ilmi bo'lishlarini shart ekanligini ta'kidlab: “Bola tarbiyasiga bir lahz ham g'aflatda qolmaslik kerak. Ularda yaxshi xislat va fazilatlarini shakllantirish zarur, yoshligidan bolaga ilm berish farz, chunki yoshlikda olgan tarbiya va bilim nihoyatda mustahkam bo'ladi”, - deb yozadi. Bolani erta maktabga berishni rad etib: “Farzand yetti yoshga to'lishi bilan unga ilm, odob va kamolot kasbini o'rgatish kerak, unga turmush qoidalari, odamiylik qonunlari va maosh to'g'risida xabar berish shart. Har kim bolasini tarbiyasiz qoldirsa, zotining saodat gavhari o'smay... baxtsiz bo'lib qoladi”, - deb ta'kidlaydi[5].

M.S.Hakim Buxoroda gazeta ta'sis etish ishlarida jonbozlik ko'rsatgan. 1912-yilda taraqqiyparvar Mirzo Muhiddin bilan Kogonda fors tilda chop etilgan “Buxoroi sharif” nomli gazetalarning asosiy tashkilotchisi va homiylaridan biri edi. M.S.Hakim jamiyatni qiynab kelayotgan masalalar to'g'risidagi maqollari bilan davriy matbuotda muntazam ishtirok etadi. Bunga uning Erondagi “Tusi va Navbahor” gazetalari Samarqanda chiqadigan “Oyna” jurnali, Buxoroda chiqadigan “Buxoroi sharif”, Turon gazetalari ma'rifiy-falsafiy mavzularda e'lon qilingan ilmiy-ommabop maqolalari yorqin dalil bo'la oladi.

Mirzo Sirojiddin “Kutubxona va o'quv xonalari ehtiyoj” maqolasida barcha hayotiy muammolarni hal etishda ta'lim asosiy omil ekanligini ta'kidlaydi: “Ammo, afsuski, bizning Buxoroda kutubxona va qiroatxona yo'q [2].

Buxoro ziyolilari chet eldan: Turkiyadan, Misrdan, Afg'onistondan, Hindistondan gazeta va jurnallar olib kelishdi. Bosma nashrlarni chegaradan olib o'tish katta qiyinchiliklar tug'dirgan. Bundan tashqari, ijtimoiy-iqtisodiy gazetalar paydo bo'lgan mamlakatlardagi sharoit Buxoro amirligidagi vaziyatdan farq qilgan edi. Shuning uchun buxorolik ziyolilar amirlikda gazeta chiqarishga qaror qilganlar. Bu ishni amalga oshirishda buxorolik maorif va savdogarlar Abduqodir Muxitdinov va Mirzo Sirojiddin Hakimlarning xizmatlari juda ham katta.

Mirzo Siroj Buxoroning kelajagiga ishonib taraqqiyot asosini ilm, hunar va tarbiyaga bog'laydi. Taraqqiyotga erishish uchun maorif sohasini rivojlantirish va isloh qilish kerakligini ta'kidlab: "Biz, Osiyo xalqi, ovro'poliklardan taraqqiyot jihatidan orqada qolgan bo'lsak ham, hali vaqt bor, qo'limizdan chiqib ketgan ilm va sarvatni qayta qo'lga olishga, bugungi faqirlikdan qutulishga imkoniyatimiz bor, taraqqiyot va obodonchilikni yo'lini to'sadigan biror narsa ko'rinmaydi va hech kim bizning yuzimizga ilm va hunar eshiklarini yopgani yo'q. Bizning taraqqiyotimiz ilmga bog'liqdir. Biz maktab va madrasalarimizdagi ta'lim va tarbiyani isloh qilishimiz kerak", - deb o'z fikr-mulohazalarini taqdim etadi[5].

Mirzo Sirojiddin Hakimning "Buxoroi sharif" va "Turon" gazetalarini chop etilgandan so'ng, oradan 1 yil o'tar o'tmas 153 sonidan keyin yopib qo'yiladi. Mirzo Sirojiddin Hakim XX asr jadid vaqtli matbuotida "Hakim Buxoriy" taxallusi bilan maqolalar e'lon qilib boradi. Masalan, Ro'znomaning ba'zi foydalari maqolasida gazeta xalq dunyoqarashini o'zgartirishi kitob mutoalasi qanday yashash o'rganish, dunyo yangiliklari va xalqlari ahvolidan xabardor bulishi uchun eng muhim vosita ekanligini ochib beradi.

Mirzo Sirojiddin Hakimning masnaviy usulida yozilgan "Yod bot" (yodda bo'lsin) nomli she'ri 1913-yilda "Oyna" jurnalida chop etiladi. Muallif o'z chiqishlarida tarixiy tafakkurni shakllantirish masalasiga alohida e'tibor qaratadi. Allomalar yurti bo'lgan Markaziy Osiyoda ilm-nufuzi pasayib ketganligini aholini savodli qilishdagi kamchiliklar va ta'lim tizimidagi muammolarni jiddiy tanqid qiladi. "Biz o'tmishda qanchalik rivojlangan edik, sivilizatsiya bobida o'zimizga yarasha o'rinda edik. Taraqqiyparvarlik ilm - fan kashfiyoti davlatchilik

rivojlanishida ham ilg'or edik, biz hozir g'aflatdamiz, ilmdan uzoqlashdik, bizning tanazzulimiz ta'lim va ilm kuchsizlanganligidandir" deb yozgan edi. Buyuk ajdodlarimizga munosib avlod bo'lish uchun tog'ri saboq chiqarishimiz, ilm fanni rivojlantirish uchun kitob o'qish lozimligini bayon etgan[6].

Mirzo Sirojiddin Hakim 1914-yil fevralida "Oyna" jurnalida "Aql" sarlavhali maqolasini e'lon qilgan. Bunda muallif "Aqlning lug'aviy ma'nosi va falsaviy kategoriyasiga alohida e'tibor qaratib u insonni hayvonot olamidani ajratib turuvchi zeynat ekanligini, aqlsiz shaxs jamiyatning to'laqonli ma'naviy barkamol a'zosi bo'la olmasligini qayd etadi. Muallif insonni 2 toifaga; noqis va komil shaxslarga ajratadi. Noqis aql insonga tugilishi bilan ato etilsa, komil aqlga esa ko'p kitob o'qish, tinglash, ilm olish va hayotiy tajriba asosida erishishi mumkin. Muallif "Beshikdan to qabrgacha ilm izla", hadisi sharif g'oyasini oldinga surib, odam faqat ilm tufayli komil inson bo'lib yetishishini yoqlaydi[7].

Mirzo Sirojiddin Hakim ayni kamolot yoshida 1913-yilda Eronga safari chog'ida Rashid shahrida sil bilan kasallanib Buxoroga qaytib keladi. Uning sakkiz yildan ortiq sarson va sargardonliklari oqibatida oradan 1 oy o'tib, 1914-yilning 17-yanvarida 36 yoshida vafot etadi. Yosh ma'rifatparvarning bevaqt o'limidan qattiq ta'sirlangan M. Behbudiy, S.Ayniy, "Oyna" jurnalida uning xotirasiga bag'ishlab maqola va marsiyalar e'lon qiladilar.

Xulosa va takliflar. Vatan mustaqilligini erk va ozodlik uchun kurash, taraqqiyparvar jadid bobolarimizni ma'rifiy, madaniy, ilmiy, badiiy merosini o'rganish ularni nomini abadiylashtirish tarix zarvaraqalariga muhrlash biz avlodlar uchun ham qarz, ham farzdir.

Mirzo Sirojiddin Hakim Buxoriy o'zining publitsistik maqolalarida zamondoshlarini ilm-fan, chet tillarini o'rganishga chaqirdi. Bolalarning gigienasiga alohida e'tibor bergan. "Buxoroi sharif" gazetasida ularni kiyintirish, ovqatlantirish, kasalliklardan asrash bo'yicha ko'plab foydali maslahatlar berilgan.

Xulosa qilib aytganda, shifokor, shoir, noshir, sayyoh, ma'rifatparvar, millatparvar Mirzo Sirojiddin Hakimning ilmiy, ijodiy merosi va faoliyatini o'rganish tadqiq qilish, unga munosib baho berish, bugungi kun talabidir.

ADABIYOTLAR

1. Sh. Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq. T.: O'zbekiston, 2017. 4-bet.
2. Bozorov N.Sh. Ma'rifatparvarlar va ularning sayohatlari/Tojikiston Milliy universiteti axborotnomasi. Filologiya fanlari turkumi. - 2017. - No 4. - B. 292-297
3. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Jadidchilik>
4. Mirzo Sirojiddin Hakim "Tuhafi ahli Buxoro". 1984. 6,7-betlar.
5. <https://jadid-media.uz/jadids/mirzo-sirojiddin-hakim-buxoriy>
6. Ҳақим Бухорий (Мирзо Сирож) Ёд бод. №2. 1913.
7. Ҳақим Бухорий (Мирзо Сирож), Ақл №16 (1914.02.08), б 286-28